

СВІДКИ ЕПОХ

Людмила СІРИК

ЕТИЧНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ АСПЕКТИ В ПОЕЗІЇ КИЇВСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ

У нинішніх часах, коли людина втягнута в орбіту глобалізації та інших деперсоніфікуючих її процесів, гостро постають етичні проблеми. У цій ситуації людина, по-перше, відчуває себе невільною або відкинутою, загубленою і безрадною, а по-друге, в ній наростає егоїзм і агресивність. Шукаючи відповіді на розв'язок суспільних і психологічних проблем, варто замислитись над етосом самої людини. Це питання піднімає поезія київських неокласиків М. Драй-Хмари, М. Зерова, П. Филиповича, Ю. Клена і М. Рильського. Їй характерні гуманізм, своєрідний (зближений до персоналізму) антропоцентризм та концентрація на етично-естетичних проблемах. Нарешті, прийшли часи¹, коли можна, не вдаючись до фальсифікацій ідеологічного характеру, всесторонньо дослідити і об'єктивно оцінити опрацьовану поетами тему людини², широко закроєну ними антропологічну проблематику. В межах невеликої статті неможливо проаналізувати цілості проблематики такої величезної ваги³. Хотілося б тільки прослідкувати систему етичних вартостей, яку митці преферують, представити їх поетичну візію людини щасливої і гідної пошани та спробувати визначити універсальну цінність цієї системи та візії.

На мою думку, в центр системи етичних вартостей київські неокласики ставлять любов і вільність, констатуючи, що позбавлене цих двох цінностей суспільство – вороже людині. Крім того, вони, згідно з поетами, рятують людину в трагічних ситуаціях і являються силою, яка здатна змінити світ на кращий. До речі, цим переконанням проникнута вся творчість цих митців, не лише поетична. Одним з елементів, які виконують у поезії неокласиків етично-виховну функцію, спрямовану на пропаганду ідеї любові, є мотив серця та

образ жінки в ролі матері, бабусі, доньки, коханої, подруги, сестри. Наприклад, у вірші Драй-Хмари *Лист до Оксани* за посередництвом образу “золотого серця” проголошується заклик до любові та єдності:

Привіт твоїй бабуні дорогій,
 Що любить нас і світить нам, як сонце.
 (Люби ж і ти її, моя хороша,
 і ласкою, дитячим, ніжним словом
 плати за все те щире, добре, тепле,
 що вплива із золотого серця [виділення моє, - Л. С.]
 бабусеньки). І дорогому діді
 що повіда вам про життя й науку
 [...] привіт! А тітонькам твоїм
 [...] легенько хай згадається
 [...]
 І всім, і всім – привіт, поздоровлення!⁴

Ліричний герой вірша Филиповича *Снігова королева...* пропонує дорослим шукати зразків любові, вірності та відваги у дітей. Реляція, розгорнута на основі фабули з відомої казки Г.-Х. Андерсена про Герду, яка зуміла силою своєї любові розтопити охололе серце Кая, закінчується закликком до людей: “Маєте серце із криги, – // Треба ж його розтопити!”⁵. Образ серця, ототожнений у творі з “маленьким будинком на неосяжній холодній землі”⁶, символізує місце затишку й тепла та локалізації духовної сили. Продовжуючи культ Прекрасної Дами, вони оспівують силу жіночої краси, яка викликає зворушення, що по суті являється емоційною реакцією людини на вартість. Образ жінки поети сакралізують, вважають символом Краси і Добра (з великої літери), причому пропагують ідею моральної краси на основі еллінської філософії (образ Навсікаї). Наприклад, ліричний герой вірша Рильського *Як Одіссея натомлений блуканням* мріє про те, щоб прокинутись біля міфічної Навсікаї – доброї, мудрої і гарної жінки, котра зробить його щасливим. Також у сонеті Зерова читаємо:

А Одіссея стоїть і, сам не свій,
 Під чарами стрілчастих брів і вій
 Ладен забути безмір мук і горя:
 Ясна, зцілюща, мов жива роса,
 Рожевим сплеском Еллінського моря
 Йому сміється радісна Краса⁷.

Слід зазначити, що поетична візія піддає культу тільки ту красу, яка одночасно несе в собі добро. Натомість осуджується краса лише зовнішня, поверхова, за якою криється душевний холод, тобто жорстокість, егоїзм, байдужість до людських аспірацій, страждань і доль, до гуманістичних вартостей. Свідченням цього твердження є інтерпретація образу біблійної Саломеї у однойменних сонетах Зерова і Филиповича. Згідно з їх поетичним осмисленням, така краса миттева і зрадлива, приносить розчарування, страждання і навіть смерть – внаслідок цього всього вона позбавлена сакральності. У творі Филиповича констатується, що фізична краса без любові й мудрості або фізична пристрасть – це “сліпа жага”⁸, яка стає причиною злочину [Відомо, що з приводу примхи зовнішньо прекрасної царівни Саломеї, хоч зовсім юної, але жорстокої, було страчено пророка Йоканаана (Іоанна Хрестителя)]. На перший погляд грізно звучить профетичне застереження “Сліпа жаго, непереможна вродо! // Ти спопелить могла б життя народу, // Ти засмутила б соняшну блакить!”, однак поет, стосуючи умовну форму речення негує цей профетизм. З контексту висновуємо оптимістичне бачення світу, воно можливе завдяки вірі в сакральну могутність життєдайної любові. У творі Зерова також осуджується жорстокість Саломеї, хоч глибше вникається в причини цього факту. Автор аргументує це бездумністю, браком суспільно-політичної свідомості юної дівчини: “І Саломея!.. Ще дитя (дитя!), / А п’є страшне, отруєне пиття // І тільки меч та помсту накликає”⁹. З метафорично-символічної реляції поета виникає, що людина може бути джерелом зла й одночасно його маріонеткою та жертвою – здається зрозумілим, що фактично злочин Саломеї заінспірували дії імперіальної влади. Однак на думку поета, офіційна влада – це не остаточність, тому що є душа, вільна й незалежна, яку треба і можна врятувати завдяки добру ототожненому з красою. Це переконання інспірує заклик: “Душе моя! Тікай на корабель, // Пливи туди, де серед білих скель // Струнка, мов промінь, чиста Навсікая”¹⁰. Символіка цього заклику намагається переконати людину, що слід присвячуватись добру, любові та мудрості, уникаючи злого.

Поряд з ідеєю любові поети пропагують ідею духовної вільності. Зеров глорифікує духовну незалежність філолога і естета Арістарха, якому цінністю була не слава і матеріальне багатство, а мудрість і щира любов. Поет захоплюється тим, що його герой “Для поколінь нових, на глум зухвалій моді, // Заглиблювався в текст Гомерових рапсодій”¹¹. Слід підкреслити, що символіка виразу “на глум зухвалій

моді” стосується не лише героя минулих часів, вона актуалізує позицію самого автора. Також ліричний герой Филиповича – реаліст, котрий переконаний, що історія людства позначена виразною рисою трагізму. Він свідомий труднощів та страждань, на які наразиться жорстокій суспільній дійсності, борючись за духовну вільність. Але навіть у цій ситуації герой заперечує фаталізм, пасивність, покірність та інші злі звички, тому що вважає їх самообманом:

Раби розумні ми, тож поєднать волім
Всі задуми свої із жеребом своїм,
І буде супокій, щаслива буде доля¹².

Здається, що з цієї сумної іронії пробивається і критика, і заклик до активної боротьби із слабкими рисами характеру та хибами свідомості. Герой заперечує позицію, яка негує покликання і забирає людині віру в себе, у свої потенціальні можливості: “О нерозсуднику! Хіба не вища воля // Дарує пристрасті? Чи не її наказ // В їх закликах звучить?”¹³. Отже, пропагуючи ідею любові та вільності, поети намагаються осмислити людину як у контексті суспільної та приватної сфер, так і трансцендентної, беручи до уваги цілісну екзистенцію людини. Поряд з дуалізмом оточуючого світу вони показують дуалізм людини. Але свідомі цих реалій, вони глорифікують і намагаються пропагувати оптимістичну візію, висловлюючи переконання про будуючу силу духа людини. Хоч при цьому зазначають, що любов і духовна вільність людини повинні єднатися з відповідальністю¹⁴. Джерела оптимізму, на думку поетів, локалізуються передовсім навколо людини і в ній самій: “Врятує вроду і себе людина, // Життя зросте над попелом руїн”¹⁵ констатує герой твору Филиповича *Єдина воля володіє світом*, написаному на початку двадцятих років.

Наступна пропозиція неокласиків – це заклик до активної суспільної позиції. На їх думку, здобуття щастя полягає у видобуванні з нікчемного світу, з сірої буденщини того, що красиве і добре. Наприклад, Филипович у вірші *Людина і море*, черпаючи ідею активності з творів Шарля Бодлера і Ернста Хемінгуея декларує:

Я і ока не заплющу,
Буду пить до забуття –
Пить отруйну і зцілющу
Радісь мудрого життя¹⁶

Твори неокласиків показують, що під час пошуків власного місця у світі людина займає певну філософсько-світоглядну й естетично-етичну позицію, виражаючи своє відношення до таких вартостей як добро і краса. У контексті цих понять пропагується творча діяльність людини. На думку поетів, справжнє мистецтво розповідає передовсім про людину, показуючи її вроду й духовні вартості, ставить у центр зображеного проблеми людини. Ліричний герой твору Рильського *Оповідні*¹⁷ переконаний: хоч творчість – не забава, бо вимоглива і “сувора”, але вартісним в ній є те, що вона відбувається “разом з людьми і для людей”. Ця висока мета дозволяє поету на глорифікацію творчого процесу і творчої людини:

Це ти гудеш роями бджіл брунатних,
На ясенових гілках сидючи,
Ти по житах літаєш тонким пилом,
Запліднюючи теплі колоски, -
І твориш ти з людьми і для людей
Нові міста, ти арки ажурові
Над синіми проваллями будуєш!

Зеров у сонеті *Вергілій*¹⁸ твердить, що імперії не вічні (“Рим і цезарів діла // Рука історії до трун поволокла”), а гідні слави і пам’яті творці мистецтва (“він [Вергілій – Л. С.] живе, і дзвін гучних його поем // Донині сниться нам риданнями Дідони”). Символіка синекдохи “Рим і цезарів діла” виражає іронію й осуд на адресу всіх імператорів та імперій. В антонімічній парі “Вергілій” – “цезарі” автор глорифікує стародавнього поета, тому що Вергілій “крізь огонь і дим уособиці іржавий // Побачив кращий вік”. Отже, він пророкував загибель римської імперії. До поетичної домени *sacrum* Зеров вводить у різних творах інших митців, наприклад, в александрійських віршах він глорифікує Овідія - хоч і “вигнанця Назона” (*Овідій*¹⁹), але поета, якому “Вінець Овідія ніколи не зів’яне” (*Безсмертя*²⁰). У вірші *Елій Ламія* автор оспівує таких римських поетів як Мессал, Тібулл, Басс, Вальгій, Галл, Проперцій, Флакк, Гораций, констатуючи: “Приязні їхньої невимушений знак // Ціну я над усі тріумфи й консулати”²¹. Зеров проголошує думку про нестабільність імперій, проминальність злих часів, тлінність владарів матерального світу в історичній пам’яті народів. У творі *Аргонавти* (Зеров присвятив М. Рильському) він твердить “Так, друже дорогий, ми любимо одно: // Старої творчості додержане вино”²², символічно

висловлюючись не лише про інтегруючу роль спільних зацікавлень чи переконань, а й про універсальну вартість перевіреної віками класичної спадщини грецьких і римських митців. Таким чином, неокласики намагаються утвердити в суспільній свідомості переконання про цінність мистецтва, що базується на засадах гуманізму, морального етосу.

У контексті етичної позиції поети пропонують також ідею відкритості на іншу людину і на оточуючий світ. На думку поетів, позиція відкритості здатна допомогти людині зрозуміти правду, збагнути сенс існування, заінспірувати прагнення до удосконалення себе і світу, до щастя. Закликаючи пізнавати світ і давати світові пізнавати себе, митці ставлять наголос на безмежності незвіданого духовного світу людини:

Людино вільних днів, колись на все життя
 Полюбиш море ти, - воно твоє свічадо.
 В безкраїм плині хвиль себе почувеш радо,
 Спізнаєш: як вони, гірка душа твоя.
 [...]
 Людино, хто зміряв душі німі глибини?²³

Ліричний герой підсумовує, що замикання в собі спричинює самотність, наслідком якої є смуток і песимізм, натомість відкритість на міжлюдські стосунки інспірує діалог і оптимістичне бачення світу:

Чи я сам одиноко і сумно піду
 І зневірюсь в меті, і заплачу,
 А чи друзів таки на шляху тім знайду
 І надію я в інших побачу?!²⁴

Рильський сонетом *У теплі дні збирання винограду*²⁵ стверджує, що усміх, привітний погляд іншого будять відчуття радості існування: молодого хлопця огортає захоплення від вигляду дівчини, котра “ясна, як сад, і радісна, як сміх”. Поет показує, як небагато треба людині чийогось душевного тепла, щоб вона переживала момент щастя – тоді все стає красивим, навіть пилюка: “звився пил, немов рожевий дим”.

Ідею відкритості й діалогу поетична візія чітко передає мотивом “поєднаних рук”. Він символізує передумову людського щастя, зокрема співдружності, суспільної гармонії, вірності закоханих пар. Цей мотив ретроспективно розвинутий у різних творах Филиповича, напр.:

Як доторкнеться до руки рука
Почую хвилі, теплі і невпинні,
І кличу радість буйну і весняну,
Не раз, не раз ще зашумить життя²⁶.

Мов дитина невидимо радий
Доторкнутись до теплої руки
[...]
В п'янім серці радість і теплінь²⁷

Твоя рука в моїй руці,
Спокійно і бадьоро линуть
У млисту далечінь думки²⁸

Руки шукає
Серце чуле
Гукає серцю: йдеш?
Дивись – немає
Колишніх меж!²⁹

Руки загорілі і нескорі
Подали напитися мені³⁰
[виділення моє – Л. С.]

Джерело сили для витримки під час найважчих життєвих випробувань чи навіть у момент смерті символізує мотив поєднаних рук у поезії Драй-Хмари:

І знов горбатіла Голгота,
там, де всміхалися лани
Вилазив ворог на ворота,
Кричав: розпни її, розпни!

І гіркоту цієї муки
Пили ми з повного відра
І мовчки поєднавши руки,
Були, як брат і як сестра³¹.
[виділення моє – Л. С.]

Отже, поети стверджують, що життя набирає сенсу тоді, коли людина непригнічена самотністю (“Я чую тільки голос милий, //

Я бачу світ, бо в світі – ти”³², “Чуєш радісне квиління несамотньої душі?”³³) та стражданнями з приводу смерті найближчих людей (напр., глибоке страждання дитини, яка потребує “гарячої й мудрої руки”³⁴ батька). За слухними словами Филиповича, руку приязні й допомоги може подати лише той, хто має “серце чуле” (*Нема словам лічби*), бо холодне нікого не потребує і до всього байдуже. Неокласики глорифікують людину вільну, люблячу, творчу, працювиту, активну, відкриту і вразливу на чийсь радість та страждання. Вони вміщують її в центр світової історії а одночасно в контекст універсальної проблеми її буття: “збагнути серце хоче таємницю таємниць”³⁵, “ніхто не розуміє, // Для чого життя вмира”³⁶.

Однією з умов суспільної активності людини поети вважають також *мрію*. У творах Филиповича вона прирівнюється до марева й горизонту: “Мовчки серце свій літопис пише, // Розгортає спогади-листи, // І щораз дивлюсь я спокійніше // На мету, якої не дійти”³⁷. Але в них же твердиться, що “серце оповите снами”³⁸ здатне допомогти душею піднятися над сірою чи навіть жорстокою дійсністю, сміливо братися за важкі, але шляхетні справи. На думку ліричного героя, мрія має сенс і мудрість тоді, коли має гуманні та моральні аспірації: “Пристрасть, ніжність, любов // Мрійника мудрий сон”³⁹. Герой свідомий того, що мрія про щастя тендітна і вразлива, напр., якщо замість приязного “співучого” голосу і сміху появиться “зір байдужий”⁴⁰, то відразу насуваються сумні думки, неспокій. Однак найважливішим для нього є те, щоб “Став чоловік над чорною ріллею // Як небо гордий, сильний, як земля”⁴¹. Цю одвічну правду існування доповнює прагнення героєм радості, спокою, любові: “Най синій день, най у землі коріння // Жіночий сміх і соняшні книжки”⁴². Тому він, незважаючи на сумний настрій, декларує: “не розстанусь з мрією своєю”⁴³ і закликає шукати свого місця й радості в житті, не втрачати душевної рівноваги, видобувати з життя і світу глибший сенс. Оптимістично звучить його заклик: “Дивись на діл, на небеса // І вчись прекрасного спокою – // Колись зійде і над тобою // Така вчистая краса”⁴⁴.

У вірші-переспіві Драй-Хмари *Томас Мор*⁴⁵ мрія ототожнена з “дивним островом щасливих людей”. Стверджується, що вона – це “золота казка”, яка ніколи не збудеться, а лише інспіруватиме людство до активної діяльності:

Шукали Утопії кондотьери,
Відважні безумці, і юні, й старі,
І конкістадори, й розбійники прерій,
Пірати усіх океанів, морів.

Зауважмо, що символічний образ “Утопії” Драй-Хмара ототожнює з мрією і романтично-прометеїстичною позицією а також пише його з великої літери⁴⁶, вводячи його в міфічне *sacrum*. Ця міфічність, за поетом проявляється в тому, що “всі в чарівну вп’ялися книжку // та дива її не знайшли ніде”, але минають віки і раптом “чудесний, омарений острів // як сонце, з морських вирине глибин”. Хоч герой свідомий вічної боротьби добра і зла (“В свічаді зоряного сна // Я бачу добрі й злі години”⁴⁷), але без особливої риторики, спокійно і з переконанням констатує, що міф про остаточну перемогу добра живе – він потрібний, щоб підтримувати оптимізм, необхідний людській надії на щастя.

Оптимістичну функцію міфу підтверджує також Филипович. У його твердженні “в пісні – соняшний міт”⁴⁸ відчитуємо думку, що дороговказами-зірками являються поети, які словом доносять мудрість, любов і надію. Людей, які прагнуть усвідомити сенс життя, пізнати світ і одночасно змінити його на кращий, він ототожнює з зіркою: “І мріють зорі: ми серця запалим”⁴⁹; також в реляції “людина – дійсна епоха” він показує силу волі людини, її здатність діяти у важкій ситуації. Хоч воєнно-революційний період – це, за поетом, жорстока і оманлива доба, однак “людина падає і все ж // Кричить: «Я йду!»”⁵⁰. А Зеров констатує, що “людська творчість підіймає міт // У саме небо, зорями розшите”⁵¹. Таким чином, поети намагаються переконати, що активна суспільна позиція, окрилена мрією, має свої рації та сенс. На мою думку, поети були цього свідомі своєї поразки в суспільно-політичній дійсності свого часу, але свої переконання, прагнення, гуманні дії вважають найціннішою вартістю – універсальною, вітальною, конструктивною.

Наступна пропозиція в поетичній візії неокласиків – це ідея єдності людини з природою. Їх ліричний герой констатує: “я з землею зрісся – не вирну”⁵² (Драй-Хмара), “І радість, і рани // Дороги моєї // Сплелись, як коріння у чорній землі”⁵³ (Филипович), “І в кожному колосі тяжким // Весняне сонце й майський грім, // І літній дощ, і ночі сині – // І все це віддано людині”⁵⁴ (Рильський). У їх творах постійно проголошується думка, що людина – частинка природи, а особливо міцно зв’язана з землею – завдяки праці на ній. Тому цей

двосторонній зв'язок Зеров прагне “з завзяттям славити у віршах «занепадних»”⁵⁵, а Филипович твердить: “Сходять зерна наук // В гімнах ясній красі”⁵⁶, “[...] пишалась земля, // Горнувся колос до колосу, // Шептав про радість життя”⁵⁷. Згідно з ліричною реляцією “криниця вічної природи”⁵⁸ являється джерелом існування і естетичного захоплення, радості й спокою. Антиподом природи поети вважають місто: “Місто – камінний куб, // Сум і сон – ліхтарі”⁵⁹ (Филипович). Ліричний герой Рильського аргументує:

Тож не дивуй, що - стомлений без праці -
Смиренно утікаю, мов Горацій,
На вогкий шовк родимих берегів,
Де я зростав, де слухали мій спів
Лелеки й чаплі – не панфутуристи,
Де тепле небо, де повітря чисте...⁶⁰

Поряд з цим проголошується заклик до наслідування природи як зразка гармонії:

Повітря, рослини, води –
Вславляють усі блакить,
Усі приходять до згоди
Безмежно життя любить⁶¹

Глорифікуючи “згоди Колос”⁶² як життєдайне добро, Зеров слово “Колос” пише з великої літери. Пантеїстичні мотиви відчитуємо також у V ч. *Попелу імперій* Клена, згідно з автором людина після трагедій, спричинених сталінізмом і фашизмом, веде діалог з “вічною” землею, яка її закликає:

Ралом залізним зорай цілину запахуцу,
Засів розкинь золотистий. Обійми мої
Я розкриваю тобі – дикий степ мій і пущі,
Сину мій! Потом гарячим мене напої!⁶³

Слід підкреслити, що в доробку неокласиків не знайдемо лірики типово пейзажної, настроєвої: описи природи відіграють певну символічну роль відносно стану ліричного героя й містять, як правило, філософську реляцію⁶⁴. Поряд з цим стверджується, що зв'язок людини з землею має найвищу вартість тоді, коли людина не сама, а з кимось спільно переживає радість цього контакту: “Веселі додому вертались // Ми в свіжій вечірній імлі // І стомлені душі зливались

// З живою душею землі”⁶⁵. На думку поетів, природа заспокоює певні потреби людини, але не робить її щасливою. Набагато важливішим і ціннішим є те, щоб люди виявляли взаємну щирість і щедрість, обдаровуючись добрими почуттями і ділячись дарами природи. Виразним прикладом цього є вірш Рильського *Новий хліб*⁶⁶:

Черги спокійно кожен дожида,
А сам у маренні якомусь тоне, -
І тільки жарт приперчено-солоний
Місток до дійсності перекида.
Діждались нового! Жита [...]
Ну, та минуло. А тепер од хати
До хати розлива всесильний хліб [виділення моє, - Л. С.]
Міцні та живодайні аромати⁶⁷.

Образ “всесильного хліба” набирає символу не тільки матеріального джерела життя, а й духовного. Підкреслюється вартість хліба у контексті інтеграції людської спільноти; зображені образи викликають асоціації радісного моменту, коли люди діляться хлібом: Отже, неокласики як послідовники і промотори ідеї епікуреїзму стверджують, що життя не мусить бути переповнене великими подіями: вистачить виконувати щоденний, на перший погляд простий і непомітний обов’язок, щоб скрасити і ушляхетнити життя.

Київські митці, розробляючи антропологічну проблематику, беруть до уваги також негативні риси характеру людини; наприклад, осуджують пасивність і слабкість духа. “Я не люблю самотнього зітхання // Нащо давать далеким зорям звіт?”⁶⁸, – констатує герой Філіповича. Він же негує залежність від такої злої звички як алкоголізм⁶⁹, аргументуючи, що в трюнку – миттєве забуття й радість оманливі, проходять так швидко, як осипається “пісок з сухих долонь”⁷⁰. В елегійному дистиху Зерова прослідковуємо з одного боку критику (“Трудно і вбого живеш ти, дитино людей земнородних, // Сон оминає тебе, думка марудна тяжить”), а з іншого – пропозицію, щоб шукати відповіді на проблемні питання в мудрих думках ще з античних часів: “Скажеш: боги олімпійські зійшли поміж люд смутноокий – // Скорбним поріддям земним приклад високий явить”⁷¹. Критичне ставлення до інфантильності виявляє герой Рильського: “Немає гірш, як бути собі нудним”⁷². А в поетичному перекладі твору М. Богдановича *Межі*⁷³ Драй-Хмара прагне ствердити, що самотність та інші нещастя людини спричинені також

відмежовуванням від інших. Наприклад, незважаючи на безмежність вільного простору

[...] чоловік
 тини робив, рови копав за віком вік,
 ховався в них, мов лис у нору,
 тремтів, як на осиці лист,
 і, людський оганьбивши хист,
 злословив, безсердечний, хтивий,
 такий зрадливий,
 такий чужий для всіх братів.

Наголошується, що відмежованість трагічна у своїх наслідках, бо бідний люд в злиднях гине за отими плотами: “заводів димарі аж до небес підніс, // а сам давно сліпий од сліз, // і щастя вже йому й не сниться”. Причину цього трагізму ліричний герой вбачає в ідентичності та вчинках самих людей: “бо темні, як сліпі кроти, // бо скрізь – кордони, скрізь – плоти!”⁷⁴. Згідно з поетичною думкою, внаслідок егоїзму і різних негативних прагнень та дій людина сама себе оточує муром ворожості, затрачаючи при цьому моральність, почуття людяності.

Значення етичних вартостей у різних життєвих ситуаціях підкреслюють, зокрема, твори Зерова (*Навсікая, Горленко, Брама Заборовського*)⁷⁵, Рильського (*Оповідні*⁷⁶, *Коли втікаючи од пильної роботи, Чумаки*)⁷⁷, Драй-Хмари (*Я полюбив тебе..., Констанца, Лист до Оксани*)⁷⁸, Филиповича (*Снігова королева, Коли почую твій стівучий голос*)⁷⁹, Клена (“Діалог людини з землею” - ч. V поеми *Попіл імперій*, вірші *Заповіт, Потоп*)⁸⁰. Варто додати, що поетична візія неокласиків кореспондує з концепцією щасливої людини Григорія Сковороди⁸¹, зокрема, його т. зв. “філософією серця” та ідеєю “сродної праці”. Сковородинське пізнання людини з перспективи понять *homo totus* (з лат. – ‘ціла людина’) і “внутрішня людина”⁸² відчитуємо в поезії неокласиків, котрі реляції людини із зовнішнім світом вписують у психологічний контекст. Неокласиків споріднює із Сковородою любов до мудрості, бажання пізнати світ і себе в ньому, досягти довершеності й гармонії. Свої преференції щодо цього філософа поети не приховували, наприклад, Драй-Хмара у 1922 р. декларував: “і я помандрую, як Сковорода”⁸³. Про дотримання цієї декларації свідчать у його творах також мотиви, які характерні сквородинській поезії, зокрема: мотив серця – символу добра [напр.:

“О серце, оповите снами, // чому ти не дзвінка стріла?”⁸⁴, “золоте серце бабусеньки”⁸⁵ “з серця в серце я наллю пісень”⁸⁶ і мотив бджоли [напр.: “золотокрилі бджоли”⁸⁷, “золоті бджілки”⁸⁸, “спів бджоли”⁸⁹] – символу працьовитості, і родинної гармонії. Ознаки сакральності поети надають образам “серця” і “бджоли”, свідченням чого є епітет “золотий”⁹⁰, який має позитивну конотацію, тобто вжитий у значеннях “добрий”, “люблячий”, “гарний”, “тривкий”. Однак остаточною умовою сакральності є любов, бо її відсутність заступає смерть: “Поруч серце чуже холоне, // Умира, не може любити”⁹¹. Також Филипович, підкреслюючи добродійне поширення сквородинської науки й поезії, висловлює радість, що на фоні чудової літньої природи і спокійного робочого дня “широким шляхом йде Скворода”⁹². Образ Сквороди зустрічаємо у творах *Софія*, *Попіл імперій*, *Скворода* Юрія Клена. У сонеті *Скворода* поет пробує наново осмислити сквородинський мотив мандрівки як невпинного пошуку ладу і щастя:

Йти у сніг і вітер, в дощ і хугу
І мудрості вином розвести тугу.
Бо, може, це нам вічний заповіт,

Оці мандрівки дальні і безкраї,
І, може, іншого шляху немає,
Щоб з хаосу душі створити світ⁹³.

Отже, поети виявляють позицію людини ХХ ст., яка заперечує світ антигуманний і руйнівний, і яка знає ціну життя: “Але в тюрмі я, мов дитя у школі, // Навчивсь кохати сонце і життя”⁹⁴, – оспівує герой Клена.

Характерною рисою поетичної реляції київських митців є те, що в зображеному колі дуалізму світу і людини вони намагаються пропагувати оптимістичну позицію, закликаючи вслухатись у “радісне квіління несамотньої душі”⁹⁵ і не втрачати віри в краще майбутнє: “о серце, серце бийсь до краю // поки хоч крапля є надій”⁹⁶ (Драй-Хмара), “Дивись майбутнім дням у вічі”⁹⁷ (Клен). Позитивне мислення вони відшуковують у фактах людської історії, в міфології, у природі, в стародавній культурі й архітектонічних пам’ятках християнства. Виразом цього є, наприклад, твори *Чатир-Даг*, *Київ з лівого берега*, *Будівникові* Зерова, *Не сонце – п’яна шинкарка*, *Гете* Филиповича, *Грім одгримів*, *Опівдні* Рильського [Зеров про

Рильського писав, що він уміє радіти новому життю⁹⁸] та ін. , Юрій Клен часто черпає оптимістичні думки з християнського світогляду (*Софія, Божа Матір*, російськомовний сонет *Бог*)⁹⁹. Оптимістичну візію людини й світу підтверджують у творах поетів метафоричні мотиви сонця і світла, напр.: “І в кожному колосі тяжким // Весняне сонце”¹⁰⁰ (Рильський), “в пісні – соняшний міт”¹⁰¹ (Филипович), “любить нас і світить нам, як сонце!”¹⁰² “чудесний, омарений острів // як сонце”¹⁰³ (Драй-Хмара). Віра неокласиків у відродження душі – наступний аргумент їх позитивного мислення. Воно, згідно з поетами, вимагає не тільки сприятливих умов і обставин, але й занурення людини в метафізику буття, тобто споглядання в глибину себе і самоаналізу, а потім самоудосконалення і праці над зміцненням стабільності етичної позиції. В одному з творів Филиповича представлено внутрішню боротьбу ліричного героя, який по прикрих фактах прагне осягнути спокій і радість:

Як листя торішнє
І плісняве сміття
Вивозять на тачці з весняних садів, –
Так хочу спалить я
Квиління колишнє,
Любов нерозчуту, розметений гнів¹⁰⁴.

Ідею душевного відродження проголошує Драй-Хмара у творі *Друге народження*¹⁰⁵, зображуючи образ душі, нараженої на жорстокі умови дійсності. Радісне ствердження ліричного героя “Вона жива!” стосується “нової душі”, яка відродилась із старої, очищеної стражданням. Також Клен у поезії еміграційного періоду в роздумах над ідентичністю людини та сенсом її існування приходить до висновку, що історичний і біологічний час слід міряти в реляції до вічності, а духовні вартості ставити понад матеріальні. З позицій ідеалістичного світогляду він закликає “Тікай, тікай і не життя рятує, // А душу...”¹⁰⁶, а способом на цей рятунок вважає любов. Він аргументує:

Життя – як дим: його рука не вловить
Та знай: з усіх “сьогодні” і “тепер”
Лиш сила таємничої любові
Тебе несе до вічних стратосфер¹⁰⁷.

У фрагментах епопеї *Попіл імперій* (напр. підр. “Перша розмова з душею” і “Друга розмова з душею”) Клен персоніфікує алегоричний

образ душі, зображуючи його в конкретних умовах сучасної поетові дійсності. В антиномії “життєдайна любов” – “смертоносна ненависть” автор преферує, звичайно, першу: “вивши на пожарищах ночами, // прагну славити любов”¹⁰⁸). Поет сакралізує людину моральну і віруючу. Нав’язуючи до біблійного сюжету про Неона, висловлює віру в те, що людина, яка живе за законами моралі, по різних випробуваннях і навіть катастрофах (“по потопі”) пливтиме “човнами по ще невідомих морях”, тобто в кінцевому результаті – гідна збавіння.

Отже, з творів виникає, що ідея вітальності етично-естетичних цінностей впливає з природної потреби людини, тобто необхідності оптимістичного бачення світу. Проповідуючи цю думку, митці прагнуть зактивізувати заглушений жорстоким світом оптимізм і гуманізм людини, обудити в ній почуття власної гідності, допомогти їй зберегти або викресати наново радість та спокій, іншими словами, віродити душу. Вони констатують, що людину можна зламати психічно або вбити, але плоди її творчої праці чи боротьби зі злом не загинуть і будуть працювати на ідею добра, інспіруючи нові покоління. У контексті цього поетичного твердження прослідковується переконання, що час, який відкидає гуманістичні цінності – перехідний, а зло – випадкове і тимчасове, бо заперечує засади нормального співіснування.

Ідею гуманізму неокласики намагається аргументувати етичною позицією різних персонажів у контексті природи, культури та історії. Герої їх творів – це не лише визначні особистості античної епохи або світової слави поети і діячі культури нових часів. Їх героями являються передовсім звичайні смертні люди, які боряться з щоденними проблемами екзистенції та умовами суспільного життя, які творять або прагнуть творити родинну спільноту, кохають і прагнуть бути коханими, страждають і мріють про щастя. У творах зображено тих, котрі працюють в полі, діляться свіжоспеченим хлібом, і тих, котрі під час голодомору шукають порятунку і знесилені помирають. Серед героїв є також і ті, які стали жертвами війни, духовного і фізичного терору з боку влади.

Характерно, що свої описи поети зводять до звичайного щоденного виміру, до відтворення страждань кожної окремо взятої людини. Вони зображують героїв не лише в площині щоденності, а й універсальності, поряд ставлячи персонажів, які походять із стародавніх та дійсних часів. Неокласики роблять це, намагаючись

зазначити аналогії в історії людства і універсальність естества людини. Застосування часового і просторового симультанізму дозволяє цим поетам звести до одного знаменника долі сучасників та предків попередніх віків. Надзвичайно суттєвим здається те, що митці трактують людину як неповторну вартість, тобто в однаковій мірі важлива *кожна людина*: як безіменна (напр.: мати, син, кохана), так і – з біографії великих, які прославились в історії та культурі.

Окрім того, у зображеному неокласиками образі людини, як у фокусі, концентруються всі сфери суспільного життя та оточуючого її світу. Зміст антропологічної проблематики становить реляція людини із спектром різних понять: соціологічних (“суспільство”, “людська маса”, “натовп”, “родина” “батьки”, “діти”, “кохана”, “друзі”), світоглядних (“всесвіт”, “природа”, “батьківщина”), абстрактних (“воля”, “душа”, “обов’язок”, “мрія”, “пам’ять”), культурологічних (“традиція”, “мистецтво”) та ін. Отже, поети зображують людину онтологічно і екзистентно.

Таким чином, вищепредставлений аналіз дає змогу стверджувати, що поезія неокласиків проникнута не лише ідеєю любові до людини, а ідеєю віри в людину. В ситуації революційного і радянського хаосу, поєданого з тоталітаризмом, в ситуації, коли “постановка екзистенційної драми індивіда у всесвіті не мала б жодного сенсу”¹⁰⁹, поети ставлять питання “Ким є людина, і яка її роль та сенс існування у світі?” і відповідають, що людина – це найважливіша істота на землі, бо власне для неї – увесь світ природи і культури. Твердять, що завдяки креативному мисленню, творчій діяльності вона самоутверджується і продовжує себе у віках. Це дає митцям підставу творити сакральний образ людини “вічної”, гідної збавіння.. Ясна річ, що така візія єднає реалістичне з ідеалістичним, але, думається, що саме така візія якнайбільше передає правду про людину?

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що накреслена київськими неокласиками візія етосу людини єднає етичне з естетичним, промучючі постійно актуальні ідеї гуманізму, епікуреїзму, стоїцизму, персоналізму. Вона преферує образ позитивної людини, а саме: доброї, мудрої, радісної, чулої, творчої, оптимістичної, сильної духом, зрівноваженої, відкритої на світ, активної, працьовитої, щирої, мужньої, дружелюбної, життєрадісної, а головне – людини, яка, по-перше, єднає в собі найважливіші гуманістичні вартості й обдаровує ними інших, а по-друге, яка будує своє щастя на підвалинах любові, вільності та відповідальності.

З антропологічної реляції поетів виникає, що на щастя людини мають вплив не лише соціологічний (напр.: родина, людська спільнота, суспільний лад), світоглядний і ментальний чинники, але й психологічний (напр.: характер, сила волі). Натомість силою, яка поконує домінацію песимізму і руйнує катастрофічну візію світу є віра людини у вічність сакралізованого поетами образу Людини (з великої літери) та її намагання практично втілювати його риси в реальність. Пропонований етос людини, згідно з неокласиками, без проблем реалізуються в родині, гармонійній людській спільноті, творчій праці. Проникнуті турботою за збереження людством людяності, поети вводять до сакральної домени такі поняття як любов, віра, надія, краса, добро, вільність, мрія, вірність, совість, обов'язок – ці елементи системи етичних вартостей вони вважають духовною опорою людини а також крильми, які не дають їй впасти до здеморалізованого світу. Констатуючи думку про те, що саме в людині світ віднаходить свій сенс, а не навпаки, митці закликають шанувати гідність кожної людини. Слід зазначити, хоч їх поетична реляція має риси сугестивності, але загалом вона не авторитарно-дидактична, а лише намагається зрозуміти суть людини і запропонувати читачам відповідну альтернативу життєвої позиції. Здається, що з ряду її пропозицій відкривається перспектива, яка може допомогти людині збагнути сенс свого життя, відшукати своє місце у світі й бути щасливою.

ПРИМІТКИ

¹ Останнім часом у наукових дослідженнях зросло зацікавлення антропологічною проблематикою. Українські вчені мотивують це так: “Зміна парадигми в сучасному науковому пізнанні робить проблему людини [виділення моє – Л. С.] тим пунктом, до якого «стягуються» практично всі наукові дослідження. Філософи-суспільствознавці розглядають місце людини в структурі гуманітарного знання [виділення моє – Л. С.], висвітлюють проблеми антропогенезу, соціологічні, соціокультурні, історичні, духовні, етнонаціональні виміри особистості, правову культуру і перспективи індивідуального і суспільного розвитку аргументують це так: є предметом широкого осмислення”. (*Людина в сфері гуманітарного пізнання*, - відпов. редактор проф. Л. В. Губерський, Київ 1998, с. 3.)

² В осмисленні антропологічної проблематики виразними послідовниками неокласиків є українські поети другої половини ХХ ст., напр. Леонід Первомайський, Василь Симоненко, Василь Стус, Ліна Костенко, Дмитро Павличко, Софія Майданська та ін.

³ Серед праць різних галузей науки див.: *Людина в сфері гуманітарного пізнання*, “Український Центр духовної культури”, Київ 1998; В. Малахов: 1) *Етика спілкування*, Київ 2006; 2) *Уязвимость любви*, Київ 2005; Р. Корогодський, *У пошуках внутрішньої людини*, Київ 2002, В. Скотний, *Філософія освіти: екзистенція ірраціонального в раціональному*, Дрогобич, 2004. S. Jedynek, *Człowiek, społeczeństwo, moralność*, Lublin 1996; В. Vakuła, *Człowiek jako dzieło sztuki*, Poznań 1994; Н. Rarot, *Filozofia moralna Michała Bachtina*, Lublin 2002; К. Brozi: 1) *Antropologia wartości. Antropologia kulturowa*, Lublin 1989; 2) *Ludzie i kryzys cywilizacji. Szkice antropologiczne*, Lublin 1992; 3) *Antropologia kulturowa*, Lublin 1993; 4) *Badanie zmian i relacji międzykulturowych w Europie oraz na jej pograniczach*, Lublin 1997; 5) *Badanie zmian i relacji międzykulturowych w Europie oraz na jej pograniczach*, Lublin 1997. *Wokół antropologii kulturowej*, Lublin 1999.

⁴ М. Драй-Хмара, *Лист до Оксани* [в:] М. Драй-Хмара, *Вибране*, Київ 1969, с. 93–94. *Л. С.*: Далі твори цього автора також цитую за збіркою М. Драй-Хмара, *Вибране*, Київ 1969.

⁵ П. Филипович, *Снігова королева* [в:] П. Филипович, *Поезії*, Мюнхен, 1957, с. 67. *Л. С.*: Далі твори цього автора також цитую за збіркою П. Филипович, *Поезії*, Мюнхен, 1957.

⁶ П. Филипович, *Небо осіннє, мов квітка марніє*,...с. 103.

⁷ М. Зеров, *Навсікая* [в:] М. Зеров, *Вибране*, Київ 1966, с. 76. *Л. С.*: Далі вірші цього автора також цитую за збіркою М. Зеров, *Вибране*, Київ 1966.

⁸ П. Филипович, *Саломея*..., с. 66. *Л. С.*: Твір переклав на польську мову Ю. Лободовський, – Див.: Р. Фуґурович, *Salomea*, tłum. J. Łobodowski [в:] J. Łobodowski, *Jewhen Małaniuk*, “Kultura”, Paryż 1948, № 8, с. 75.

⁹ М. Зеров, *Саломея*..., с. 75. *Л. С.*: Сонет викликаний виставою п'єси О. Уайльда *Саломея* в одному з київських театрів – Див.: *Примітки* [в:] М. Зеров, *Вибране*..., с. 502.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ М. Зеров, *Арістарх*..., с. 76.

¹² П. Филипович, *Чому невільника думки про волю милі?*..., с. 90.

¹³ Ibidem

¹⁴ Такий погляд перегукується з твердженнями книжки Яна Павла II, див.: К. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność. Studia etyczne*, Kraków 1962.

¹⁵ П. Филипович, *Єдина воля володіє світом*,...с. 32.

¹⁶ П. Филипович, *Ти поглянь – у темній чаші*,...с. 97.

¹⁷ М. Рильський, *Опівдні*..., с. 262.

¹⁸ М. Зеров, *Вергілій*..., с. 79.

¹⁹ М. Зеров, *Овідій*..., с. 104.

²⁰ М. Зеров, *Безсмертя*..., *Вибране*..., с. 103.

²¹ М. Зеров, *Елій Ламія*..., с. 105.

²² М. Зеров, *Аргонавти*..., с. 107.

²³ П. Филипович, *Людина і море*,... с. 89.

²⁴ М. Рильський, *Шлях* [в:] М. Рильський, *Твори в трьох томах*, Т. I, Київ 1956, с. 30.

²⁵ М. Рильський, *У теплі дні збирання винограду...*, с. 169. Л. С.: Твір переклад на польську мову Ю. Лободовський, див.: М. Rylski, *W pogodny dzień wczesnego winobrania* – tłum. Józef Łobodowski [в:] J. Łobodowski, *Scylle i Charybdy ukraińskiej poezji*, “Kultura”, Paryż 1954, ? 5, ? 40.

²⁶ П. Филипович, *Немов оту з пожовклими листами...*, с. 100.

²⁷ П. Филипович, *Це призначив тоскний, невблаганний...*, с. 102.

²⁸ П. Филипович, *Напівосінній дощ...*, с. 124.

²⁹ П. Филипович, *Нема словам лічби...*, с. 71.

³⁰ П. Филипович, *Не вино, не сон і не отруту...*, с. 93.

³¹ М. Драй-Хмара, *Я полюбив тебе...*, с. 19.

³² П. Филипович, *Коли летять, як сиві зграї...*, с. 58.

³³ М. Драй-Хмара, *На смерканні...*, с. 39.

³⁴ М. Рильський, *Взабрід...*, с. 260.

³⁵ М. Драй-Хмара, *На смерканні...*, с. 39.

³⁶ П. Филипович, *А коли вставали люди...*, с. 119.

³⁷ П. Филипович, *Сонна ніч впливає у кімнати...*, с. 125.

³⁸ М. Драй-Хмара, *Наставила шовкових кросен...*, с. 33.

³⁹ П. Филипович, *Всюди літа орел...*, с. 78.

⁴⁰ П. Филипович, *Коли почую твої співучий голос*, с. 57.

⁴¹ Ibidem.

⁴² П. Филипович, *Візьмеш у жменю...*, с. 91.

⁴³ П. Филипович, *Дивись, дивись...*, с. 31.

⁴⁴ П. Филипович, *Надхмарний вітер полетів...*, с. 62.

⁴⁵ М. Драй-Хмара, *Томас Мор...*, с. 104–105.

⁴⁶ Див. напр.: М. Драй-Хмара, *Томас Мор...* с. 104–105.

⁴⁷ М. Драй-Хмара, *І знов, як перший чоловік...*, с. 30.

⁴⁸ П. Филипович, *Місяця срібний дзюб...*, с. 77.

⁴⁹ П. Филипович, *Розпорошивши снігову примару...*, с. 60.

⁵⁰ П. Филипович, *Нема словам лічби...*, с. 71.

⁵¹ М. Зеров, *КОЄ МОЄ*, с. 49.

⁵² М. Драй-Хмара, *Мені сниться...* с. 50.

⁵³ П. Филипович, *Як листя торішнє...*, с. 126.

⁵⁴ М. Рильський, *Урожай* [в:] М. Рильський, *Твори в трьох томах Т. I*, Київ 1956, с. 372–373.

⁵⁵ М. Зеров, *Я не складав тобі ні гімнів, ні поем...* с. 111.

⁵⁶ П. Филипович, *Всюди літа орел...*, с. 78.

⁵⁷ П. Филипович, *Уже давно розвиднялося...*, с. 50.

⁵⁸ П. Филипович, *Ямби...*, с. 121.

⁵⁹ П. Филипович, *Місяця срібний дзюб...*, с. 77.

⁶⁰ М. Рильський, *Друге рибальське посланіє...*, с. 268.

⁶¹ П. Филипович, *Не золото, ливан і смиру...*, с. 45.

⁶² М. Зеров, *Діва...*, с. 41.

⁶³ Там же, с. 357.

⁶⁴ Пор.: Е. Папа, *Człowiek, natura i kultura w liryce Arsenija Tarkowskiego*, [в:] *Sylwetki współczesnych pisarzy rosyjskich* – pod red. Piotra Fasta i Lucyny Rożek, Katowice 1994. Авторка розглядає образ людини у контексті природи і культури, помічає філософські й антропологічні риси пейзажної лірики російського поета Арсенія Тарковського (1907–1989) – вихідця з південної України його розділяє з неокласиками незначна різниця віку.

⁶⁵ М. Рильський, *Весною ми їздили в поле...*, с. 114.

⁶⁶ М. Рильський, *Новий хліб...*, с. 259.

⁶⁷ М. Рильський, *Новий хліб...*, с. 259.

⁶⁸ П. Филипович, *Візьмеш у жменю*, с. 91.

⁶⁹ П. Филипович, *Ти поглянь – у темній чаші...*, с. 97.

⁷⁰ П. Филипович, *Жовтих плям тривожне коло...*, с. 99.

⁷¹ М. Зеров, *Трудно і вбого живеш ти...*, с. 116.

⁷² М. Рильський, *Шлях...*, с. 46.

⁷³ Див.: М. Драй-Хмара, *Op. cit...*, с. 120.

⁷⁴ Ibid., с. 121.

⁷⁵ Див.: М. Зеров: *Вибране...*: с. 76, 38, 34–35.

⁷⁶ Вірш переклав на польську мову Юзеф Лободовський, - див.: “Kultura“, *Przyż* 1966, nr.7–8, с. 42.

⁷⁷ Ці три вірші М. Рильського див.: М. Рильський, *Зібрання творів у двадцяти томах, Т. I*, с. 262, 309, 195.

⁷⁸ Див.: М. Драй-Хмара, *Вибране...*, с.: 19, 106, 93.

⁷⁹ Див.: П. Филипович, *Поезії...*, с.: 67, 57.

⁸⁰ Див.: Ю. Клен *Попіл імперій* [в:] Ю. Клен (Освальд Бургардт), *Вибране*, Київ 1991, с. 355–360. Далі твори цього автора також цитую за збіркою Ю. Клен (Освальд Бургардт), *Вибране*, Київ 1991.

⁸¹ Див.: Г. Сковорода: *Повне зібрання творів у двох томах, Т. I-II*, Київ 1973. Див. також: О. Астаф'єв, *У пошуках світової гармонії (Григорій Сковорода і Юрій Клен: діалог через віки)*, Ніжин 1996; І. Бетко: *Українська релігійно-філософська поезія. Етапи розвитку*, Katowice 2003, с.: 29–110; Д. Чижевський: *Філософія Г. С. Сковороди*, Варшава 1934.

⁸² Пор.: М. Зеров, *Франко – поет* [в:] М. Зеров, *До джерел*, Краків-Львів 1943, с. 117–148. Ірина Бетко, *Українська релігійно-філософська поезія. Етапи розвитку*, Katowice 2003, с. 29–40.

⁸³ М. Драй-Хмара, *Розлутувався лютий надаремно...*, с. 16.

⁸⁴ М. Драй-Хмара, *Наставила шовкових кросен...*, с. 33.

⁸⁵ М. Драй-Хмара, *Лист до Оксани...*, с. 94.

⁸⁶ М. Драй-Хмара, *Розлутувався лютий надаремно...*, с. 16.

⁸⁷ М. Драй-Хмара, *Круті...*, с. 63.

⁸⁸ М. Драй-Хмара, *Лист до Оксани...*, с. 95.

⁸⁹ М. Драй-Хмара, *Мені сниться...*, с. 50.

⁹⁰ М. Драй-Хмара використовує цей символічний епітет і до інших образів: “золоте весло” (*Із циклу “Море”*), “зорі золоті” (*Симфонія*), “золота казка” (*Томас Мор*) – Див.: Драй-Хмара, *Вибране...*, сс.: 67, 97, 104.

⁹¹ П. Филипович, *На поталу камінним кригам...*, с. 36.

⁹² П. Филипович, *Залізний заклик чорних димарів ...* с. 92.

⁹³ Ю. Клен, *Сковорода...*, с. 54–55.

⁹⁴ Ю. Клен, *Прокляті роки...*, с. 112.

⁹⁵ М. Драй-Хмара, *На смерканні*. с. 33.

⁹⁶ М. Драй-Хмара, *В село...*, с. 54.

⁹⁷ Ю. Клен, *Січень...*, с. 91.

⁹⁸ Див: М. Зеров, *Літературний шлях Максима Рильського...*, с. 243.

⁹⁹ Див.: *Op. cit.*: с.: 77, 85, 367.

¹⁰⁰ М. Рильський, *Урожай* [в:] М. Рильський, *Твори в трьох томах Т. I*, Київ 1956, с. 372–373.

¹⁰¹ П. Филипович, *Місяця срібний дзюб...*, с. 77.

¹⁰² М. Драй-Хмара, *Лист до Оксани...*, с. 93–94.

¹⁰³ М. Драй-Хмара, *Томас Мор...* с. 104–105.

¹⁰⁴ П. Филипович, *Як листя торішнє...* с. 126.

¹⁰⁵ М. Драй-Хмара, *Друге народження...*, с. 100.

¹⁰⁶ Ю. Клен, *Терцини...*, с. 79.

¹⁰⁷ *Попіл імперій...*, с. 134.

¹⁰⁸ Там же, с. 305.

¹⁰⁹ В. Моренець, *Національні шляхи поетичного модерну першої половини ХХ ст.: Україна і Польща*, Київ 2002, с. 254.